

חכמים ועם הארץ

זוגות של סיפורים

במאמר "קהילות אשכנז באלף השני" (ראה קהילות אשכנז באלף השני, השיח הירוק 2004 כאן באתר) הבלטתי את הרעיון הבא: בימי הביניים החברה באירופה הייתה מרובדת. היו שם מסדרי אבירים, היררכיה כנסייתית וגילדות סוחרים ובעלי מלאכה שכל אחד מהם הקים לעצמו "גדר" שבתוכה חבריו, מחוצה לה כל האחרים וסף כניסה גבוה מנע כניסה אל תוכה. גם בחברה היהודית היה ריבוד. תלמידי חכמים היו האליטה שסף הכניסה אליה יכולת אינטלקטואלית.

אמרתי לאלינוער: אצל היהודים תלמיד חכם מעיירה נידחת מצויד במכתב מרב המקום היה יכול להתקבל בישיבה מעולה בעיר גדולה וכל שהיה נחוץ לו בכדי להמשיך ולהישאר שם היה לשאול שאלה. שאלה שאי יהיה אפשר לומר עליה "לא קשיא". שאלה שתאתגר את שאר הלומדים והמלמדים. שאלתי: "איפה באירופה של ימי הביניים היתה מובילות חברתית שווה לכל נפש כמו זו?" ענתה לי: "הייתה, זוכר את דארטניאן מסיפור שלושת המוסקטרים? נכון, אלא ששם היה עולה בסולם זה שדוקר את כולם".

אכן, בשתי החברות היה סולם לעלות בו, אבל איזה הבדל?

איך זה התחיל?

משחרב בית המקדש, השכילו יוחנן וחכמי יבנה להעביר את עיקר הפולחן לבית הכנסת ואת הקשור למזבח, לשולחן. היו לזה התחלות כבר קודם. לא כל היהודים הגיעו לירושלים בשלוש רגלים ורק מעטים הגיעו מן המקומות הרחוקים. כדי למלא את הצרכים של הנשארים בבית קמו בתי כנסת עוד לפני החורבן, אלא שלאחריו בית הכנסת והשולחן היו האופציה היחידה להמשך קיום הפולחן.

זה היה אחרי שהדת היהודית התפתחה במשך כאלף שנים על-ידי הסופרים והכהנים. שנים שבהן נכתבו טכסטים אשר פרטו את הסיפור היהודי ואת הוראות הבימוי לעבודת הקודש ולתפילות בבית המקדש. כל זמן שבית המקדש היה קיים הם פותחו, תוחזקו ויושמו בעיקר על ידי הכהנים.

אחרי החורבן ירדו הכהנים מגדולתם וחלק גדול מכתביהם נגזזו. לדעת פרופ' רחל אליאור נגזז חלק מהן בקומרן. חכמי יבנה באו במקומם ובראשם יוחנן והתחילו לעבוד על התאמת הפולחן לרוח הזמן. אז נעשה המעבר של הפולחן לבית הכנסת ולשולחן. נוצר הצורך בסיפור ובהוראות הבימוי כתובים שיהיו מצויים בכל בית הכנסת אם לא בכל בית. בית הכנסת היה

נפוץ ונמצא כמעט בכל עיירה, כפר גדול או קהילה יהודית בעיר מעורבת בכדי לקיים בו את הפולחן היה נחוץ ספר.

ואכן אפשר לראות שבבית הכנסת שבעיירה כורזין שבגליל היה מקום המיועד לספר תורה. אם היה ספר בכל כפר היו צריכים להיות יודעי קרוא וכתוב בכל כפר וכפר.

וכך נוצר הצורך.

אבל,

לימוד קרוא וכתוב ולימוד התורה מחייב השקעה. (ראה ארלזורוב, דה מרקר מאי 2008) זמן המוקדש ללימוד אשר אינו מביא פרנסה. בחברה שרובה חקלאים זה זמן הבא על חשבון עבודה בשדה. עבודה המפרנסת את העוסק בה, כלומר הלימוד בא על חשבון הפרנסה. ממחיש זאת הסיפור על אלעזר בן הורקנוס. בן עשרים ושנים היה ולא למד תורה. פעם אחת אמר: "אלך ואלמד תורה לפני רבן יוחנן בן זכאי." אמר לו אביו הורקנוס: "אי אתה טועם עד שתחרוש מלא מענה...." (ראה הסיפור על אליעזר בן הורקנוס אבות דרבי נתן נוסח א ותנחומא פרשת לך לך, י'). מסתבר שכדי שאדם ישקיע בלימוד עליו להיות מתוגמל. סיור קצר על פני הגמרא יכול להראות שחכמינו ידעו את זה וחברת הלומדים דאגה שחבריה יתוגמלו כראוי. חברת הלומדים התפתחה להיות האליטה של החברה היהודית נכך הם תוגמלו בכבוד, והם תוגמלו גם חומרית ואפשר לראות זאת במבחר סיפורים מן הגמרא. למשל הסיפור על פיל וכפיפה מצרית (גמרא בבא בתרא כב עא). וזה הסיפור: רב דימי מנהרדעה הביא גרוגרות בספינה כדי למוכרן. אמר לו ראש הגולה לרבא: צא וראה אם תלמיד חכם הוא, תפוס לו את השוק. אמר לו רבא לרבא אדא בר אבא (תלמידו): צא ותהי לו בקנקנו.. מן הסיפור הזה אנו למדים:

א) שבתקופת רבא העיסוק במסחר כבר היה רווח בין יהודים.

ב) שבבבל היה נוהג שכאשר בא תלמיד חכם עם מרכולתו לעיר "תופסים לי את השוק". כלומר מקנים לו מונופולין.

ג) שאפשר לזהות תלמיד חכם. גם מבלי לברר עליו בעיר מגוריו (בירור שבזמנים ההם חייב נסיעה שעולה בכסף ובזמן). "צא ותהי לו בקנקנו", זה מבחן פשוט שואלים אותו שאלה, אם ידע לענות עליה עבר את המבחן יסגרו לו את השוק וימכור את גרוגרותיו במחיר גבוה ובזמן. אם לא, ירקבו גרוגרותיו על המפתן.

מסופר גם על רבי שבעת רעב פתח את אוצרותיו. למי? למי שקרא בתורה או שנה במשנה (גמרא בבא בתרא ח, ע"א)

גם כאן יש העדפה של תלמיד חכם וזיהויו על פי מבחן.

כך התפתחה אחרי החורבן תרבות אשר מצד אחד הביאה לדמוקרטיזציה של הקריאה והכתיבה, ומצד שני לאליטיזציה של חברת הלומדים. חברת הלומדים היתה מסדר האבירים

שלנו. הם זכו לכבוד ולהטבות חומריות בתנאי שעמדו במבחן. המבחן בחן יכולת אינטלקטואלית וכך עם הזמן, קמה לנו מריטוקרטיה אינטלקטואלית. בדרך הזו הלכנו בעקביות ובהתמדה במשך כ- 1800 שנים, ואין פלא שהצמיחה לנו פרי היוליס אינטלקטואלי הכולל גמרא תוספות שאלות ותשובות מדרשים פירושים ועוד ועוד.

אבל,

מתוך שלא לשמה בא לשמה. כבר בסיפור על פיל וכפיפה מצרית אנו רואים את ניצני המעבר מחברה העוסקת בעיקר בחקלאות לחברה שעיקר עיסוקה במסחר ומלאכה. מתי זה קרה? על כך יש דעות שונות אני חושב שכבר בתקופת המשנה ויש לי סימנים.

* בדקו במשקעים שעל יד הכנרת אבקות פרחים ממינים שונים מתקופות קדומות ומצאו שחלק גדול מהם היה של פרחי גפנים וזיתים, עובדה זו כמו גם כמות הגתות ובתי הבד העתיקים בגליל, מעידות שזו לא הייתה חקלאות קיום, אלא חקלאות שוק, חקלאות שבה אתה יוצר מוצר אחד או שניים מוכר חלק גדול מהם ובכסף שקיבלת עבורם קונה את המוצרים הדרושים לך. חקלאות שוק מחייבת – מסחר.

* וכך נהגה אשת החיל בספר משלי (ראה משלי לא) "היתה כאוניות סוחר ממרחק תביא לחמה...." וגומר.

* מנשה הראל שחקר את חקלאות הטרסות ביהודה מצא שחלק גדול מאדמת הטרסה הוקדש לזיתים וגפנים.

* הורדוס בנה בקיסריה נמל גדול. אומרים שהגדול בים התיכון. נמל משמש ליבוא ויצוא, כלומר מסחר.

* קיסריה היתה עיר גדולה תושבי עיר היו עוסקים במלאכה ובמסחר. כשתושבי קיסריה ערכו ביהודים פרעות, היו בה כעשרים אלף יהודים.

* סיפור הסיקריקים בגמרא מספר על החרמת אדמות היהודים עלידי הרומאים. (ראה גמרא מסכת גיטין נה ע"ב) העובדה שנשארו שם חכמים ועסקו בגמרא אומרת שלא כל היהודים הוגלו או נהרגו. בלי אדמות ממה חיו הנשארים? מלא-חקלאות, שבאותם ימים זה מסחר ומלאכה.

* לחקלאים המגדלים בשביל עצמם (חקלאות קיום) אין הרבה צורך ויכולת לקבל הלוואות. הלוואות וריבית דרושים בחקלאות שוק שבה יש מסחר.

* הלל הזקן תיקן את הפרוזבול כדי לאפשר מתן הלוואות בשמיטה. הוא לא תיקן תקנות דומות כדי לאפשר גידול גידולים בשמיטה כנראה שבזמנו גידול גידולים היה מקור פרנסה פחות נפוץ מהלוואה.

* כבר במשנה ישנו פרק העוסק בנשך. ספק עם בחברה העוסקת בחקלאות ביום יש צורך בדיון כזה רחב בריבית.

לגבי 'החקלאים' הלימוד הינו השקעה שאינה נושאת פירות. לגבי העוסקים במסחר, הלימוד הוא השקעה נושאת פירות. כדי להיות סוחר אתה צריך לדעת לכתוב הזמנות לנסח שטרות, ולחשב חשבונות. בפרק "איזהו נשך" (ראה מסכת בבא מציעא החל מן התחלה) אפשר לראות כבר במשנה הראשונה את התחכום של העיסוק בנשך שהקנתה ללומדיה. לימוד המשנה ובהמשך הגמרא כולה, יכול היה לתת בידיהם כלים שיכולים להקנות ללומד יתרון תחרותי בחיי המעשה? ואכן יהודים עסקו באשראי והתמחו עד כדי כך שבתחילת האלף השני היהודים באירופה היו לבנקאים של החברה כולה. זו לא היתה אפיזודה חולפת שהרי עוד בתקופתו של הרצל היו הבנקאות והבורסא נחשבים בעיני הגויים לפרנסות יהודיות. בזויות אומנם (בעיני הקיסר הגרמני), אבל יהודיות. (ראה "הרצל" שלמה אבינרי 2007).

מסיבות שהוסברו להלן התפתחה אצל היהודים חברת הלומדים ולה סף כניסה גבוה, המוגדר על ידי מבחן היכולת האינטלקטואלית. בפנים הגדר חכמים ובחוץ עם הארץ.

אבל –

ליבם של החכמים לא היה שלם עם ההעדפה שהם הקנו לעצמם בחברה היהודית.

למה?

הם הבדילו עצמם על ידי חשיבה, אלא שהחשיבה שלהם נסבה לא על פילוסופיה פוליטיקה או מתימטיקה כמו זו של היוונים, לא על העולם שלאחר המוות כמו זו של המצרים. חכמי הגמרא חשבו בעיקר על יחסים, על יחסים שבין אדם לחברו. והמחשבה שבגמרא, שנעשתה באופן די פתוח, הובילה אותם ל"פרנסני ככלב וכעורב". כלומר להחלה אוניברסלית של עקרונות הצדק או לפחות להרחבת תחום התחולה של ההתנהגות המוסרית לגבי עם הארץ. (ראה סיפור רבי בהמשך).

זה לא הסתדר עם האליטיזם שבא למשוך תלמידים לחברת הלומדים ונוצר קונפליקט. הקונפליקט שבין האוניברסליות של הצדק שבו היו עוסקים, לבין האליטיזציה של חברת הלומדים אליה היו משתייכים. הקונפליקט הזה מתבטא בגמרא בזוגות של סיפורים.

כמעט לכל סיפור בגמרא המספר בהעדפת מסדר החכמים, צמוד סיפור המקנה לעם הארץ יתרון.

כך בסיפור שמעון בר יוחאי (ראה גמרא שבת לג, ע"ב). שם האב שמעון ובנו יוצאים לאחר שנים מן המערה, שבה למדו כל הזמן תורה ואז בא הסיפור הנוסף לפיו הם רואים את עם

הארץ זורעים וקוצרים, ושורפים אותם בעיניהם בשל ביטול תורה. האל כועס על שהם מחריבים את עולמו ושולח אותם בחזרה למערה.

או בסיפור על רבי שפתח אוצרות בשני בצורת (ראה גמרא בבא בתרא ח, עא) אמר: "יכנסו בעלי משנה בעלי תלמוד בעלי הלכה בעלי הגדה, אבל עמי הארץ אל יכנסו". דחק רבי יוחנן בן עמרם ונכנס. אמר לו: רבי פרנסני, אמר לו בני קרית? אמר לו לא. שנית? אמר לו לא. אם כן במה אפרנסך? פרנסני ככלב וכעורב. פרנסיה (פירנסו) בהמשך המשפט באה חרטה של רבי במילים "אוי לי שנתתי פיתי לעם הארץ". כשהתברר שיוחנן בן עמרם תלמידו הוא, התרצה רבי ואמר: יכנסו הכול. בצמוד לסיפור הזה בא הסיפור על חכמי טבריה (ראה גמרא שם).

על העיר טבריה הוטל מס כולל. באו ראשי העיר בפני רבי ואמרו לו: שיתנו גם החכמים איתנו. אמר להם: לא. אמרו לו: עורקים אנחנו. אמר להם: עירקו. ערקו מחציתם... בכל רחבי הגמרא מפוזרים סיפורים כאלה והם באים בזוגות לפעמים בקבוצות אבל בכל זוג או קבוצה יש יצוג גם לאליטיזם של החכמים וגם לעממיות של עם הארץ.

ובכל זאת

בסיפור המספר על רבי שפתח את אוצרותיו הקונפליקט בין ההשתייכות לאליטה הלמדנית לבין החוש לצדק ביחסים שבין אדם לחברו יוצא מכליו. רבי יוחנן בן עמרם שדחק, לא לעצמו דאג שהרי היה תלמיד חכם שקרא ושנה והיה עובר בקלות את המבחן. רבי יוחנן דאג לעם הארץ כמובן. ואכן הצליח בכך שהרי בסופו של דבר "יכנסו הכול" אמר הרב. הסיפור הזה נראה כסיפור שיצא ממשנתו של קרל מרכס שם יחידים מן המעמד שמעל מנהיגים את המעמד שמתחת והם האוונגרד שמצית את המהפיכה.

אז מה היה לנו?

- החורבן הביא לביזור של הפולחן
- נוצר הצורך בידיעת הקריאה
- בכדי שהצורך הזה יתמלא היה דרוש תמריץ
- התמריץ היה אליטיזציה של חברת הלומדים
- חברה שתלמודה נסב על הצדק ביחסים בין אנשים
- נוצר קונפליקט בין מה שהם לומדים לבין הדרך שבה הם נוהגים
- קונפליקט המתבטא בזוגות של סיפורים